

EPISTEMOLOGISK REFLEKSIVITET

En kommentar til

Sven Erik Nordenbo's og Benny Karpatschof's indlæg på
Psyke & Logos' seminar om refleksivitet den 17. - 18. april 1982

Jens Mammen

Refleksivitet er et udtryk for, at noget forholder sig til sig selv, står i en bestemt relation til sig selv. For at der kan foreligge en refleksivitet, må der altså på den ene side være en eller flere størrelser, *objekter* eller elementer og på den anden side en *relation*, hvori disse objekter kan stå til hinanden, og specielt til sig selv. En relation som »vejer det samme som« er f.eks. en *refleksiv relation* i en mængde ting, fordi enhver ting vejer det samme som sig selv. Derimod er relationen »vejer mere end« ikke refleksiv, fordi ingen ting vejer mere end sig selv. I denne almene betydning af refleksivitet er refleksivitet ikke noget, som er en egenskab ved visse objekter i verden og ikke ved andre. Refleksivitet kan kun forstås i forhold til en bestemt defineret relation.

I *Psyke & Logos'* seminar om refleksivitet, som danner grundlaget for indlæggene i dette nummer, beskæftigede deltagerne sig kun sporadisk med denne *almene* betydning af refleksivitet. I stedet interesserede man sig for visse *specielle* relationer, som f.eks. »erkender«, »er bevidst om«, »henvi- ser til« og »beskriver«, som kan være refleksive i forhold til mennesker eller tegn. Et menneske kan erkende sig selv, være bevidst om sig selv. Et tegn eller en sætning kan henvise til sig selv eller beskrive sig selv. I denne indskrænkning til refleksive relationer defineret ud fra menneskenes bevidste virksomhed er det ikke overraskende, som det skete på seminaret, at måtte konstatere, at *kun* menneskene og deres virksomhed, bevidsthed, sprog og teorier m.v. besidder refleksivitet. Der er i sidste instans tale om en tautologi.

På trods af den indledende konstatering kan det stadigvæk være interessant at undersøge, om refleksiviteten af bevidsthed, beskrivelse osv. opfat- tet som relationer har særlige, væsentlige implikationer netop for humanvi- denskaberne, og specielt for psykologien. Dette spørgsmål var et fælles te- ma for seminarets deltagere. Allerede i indlæggenes titler, og i arrangører- nes gruppering af indlæggene på seminarets to dage, viste det sig imidlertid, at spørgsmålet om refleksivitetens betydning for psykologien groft sagt blev stillet på to forskellige måder.

Den første måde tog udgangspunkt i den humanvidenskabelige eller psykologiske forskers situation og hæftede sig ved, at forskeren bl.a. studerede sig selv. Relationen »undersøge videnskabeligt« eller »beskrive videnskabeligt« er refleksiv, for så vidt man undersøger og beskriver sig selv. Dette udgangspunkt i et erkendelsesteoretisk eller epistemologisk forhold, vil jeg for nemheds skyld kalde »*epistemologisk refleksivitet*«.

Den anden måde at stille spørgsmålet på om refleksivitetens betydning for psykologien, tog udgangspunkt i de mennesker, som psykologerne studerer, og i det forhold at disse mennesker på et eller andet tidspunkt i arts-historien, i samfundshistorien og i den individuelle historie når frem til at kunne erkende sig selv, blive selvbevidste, tale om sig selv osv. Dette udgangspunkt vil jeg tilsvarende kalde »*psykologisk refleksivitet*«. Den psykologiske refleksivitet er væsentlig i det omfang, det er væsentligt for forståelsen af menneskenes udvikling at se netop på selvforståelsen. Dette emne blev først og fremmest behandlet på seminarets anden dag.

Ærindet med denne kommentar er nu kort at vise, at den epistemologiske refleksivitet ikke er noget, der er specielt for humanvidenskaberne, og at den ikke er så metodisk væsentlig, som det blev hævdet på seminaret. I det omfang, den epistemologiske refleksivitet gøres til noget specielt for humanvidenskaberne, fører det i sin konsekvens ud i en uvidenskabelig og dualistisk menneskeforståelse. At den epistemologiske refleksivitet ikke er metodisk væsentlig, er ikke det samme som, at den ikke kan være personligt væsentlig for den humanvidenskabelige forsker. Dette sidste er en problemstilling, som jeg vil lade ligge i denne omgang. Jeg vil altså her koncentrere mig om den *epistemologiske refleksivitet* med det i første omgang noget negative formål at tilbagevise dens påståede særegenhed og metodiske væsentlighed for humanvidenskaberne og specielt psykologien.

Den epistemologiske refleksivitet var det primære emne for seminarets to første indlæg, nemlig Sven Erik Nordenbo's og Benny Karpatschof's. Den var også et emne for de to andre indlæg på seminarets første dag (Ole Elstrup Rasmussen's og Hollnagel/Lind's). Jeg vil imidlertid holde mig til de to førstnævnte indlæg, hvortil der fandtes skriftlige oplæg, og som bl.a. af denne grund er lettest at kommentere. Benny Karpatschof's indlæg er trykt i nærværende nummer af *Psyke & Logos*. Sven Erik Nordenbo's er trykt som artikel andetsteds (se Nordenbo 1981).*)

Sven Erik Nordenbo beskæftiger sig i sin artikel med uddannelsesteori (»educational theory«) og påstår indledningsvis, at en sådan teori er selvrefererende. Dvs. at der er et refleksivt forhold mellem teoriens subjekt og dens objekt, i den forstand at teoriens udsagn i sit almene indhold også omfatter eller henviser til forskeren og hans forskningsvirksomhed. Derefter gennemgår Nordenbo fem forskellige retninger inden for uddannelsesteori og

*) I dette nr. har Nordenbo videreført sine betragtninger i artiklen: *Refleksivitet og pædagogisk teori*.

påviser, hvorledes de hver for sig kan tilbagevises med udgangspunkt i selvreferencen eller refleksiviteten.

Det er imidlertid karakteristisk for alle de fem teorier, at deres gyldighed allerede kan tilbagevises uden henvisning til deres selvrefererende karakter, og at Nordenbo selv endda kommer til at gøre det. Teorierne (i Nordenbo's fremstilling) er simpelthen forkerte, fordi de er reduktionistiske og benægter væsentlige træk ved den menneskelige erkendelse, som de prætenderer at handle om, herunder f.eks. det, at mennesker kan lave teorier overhovedet.

De pågældende uddannelsesteorier selv udgør her ikke i nogen saglig forstand eksempler par excellence på sådanne teorier, som mennesker kan lave. Det kan naturligvis have en vis polemisk elegance over for en forsker at påvise, at hans teori, skønt den omfatter ham selv, ikke passer på ham selv. Men for de fleste andre end den stakkels forsker selv (forskere med forkerte teorier lader sig i øvrigt ikke overbevise) vil det nok virke mere overbevisende at tilbagevise en teori ved at påvise, at hvis den var sand, så kunne menneskene ikke bygge en bro eller have opfundet fjernsynet, end ved at påvise, at hvis teorien var sand, så kunne uddannelsesforsker N. N. ikke have lavet den. Refleksiviteten i sig selv er uden betydning for teorierne og deres gyldighed.

Lad os nu vende os imod *Benny Karpatschof's* indlæg, der dels gentager påstanden om den epistemologiske refleksivitets principielle betydning, dels påstår, at den epistemologiske refleksivitet er særegen for *humanvidenskaberne*. *Benny Karpatschof konstaterer, at humanvidenskab (eller »antropologi«)* er refleksiv, fordi den selv som en menneskelig virksomhed er en del af sit genstandsfelt, eller med andre ord, fordi humanvidenskab, bl.a., må henvise til sig selv.

Nu er det jo ikke al humanvidenskab, der eksplicit omhandler videnskabelig virksomhed eller videnskabelige teorier. Et sådant *komplethedskrav* kan ikke med rimelighed stilles (selv om Benny Karpatschof kommer til at stille det undervejs i sit indlæg). Men det er på den anden side rigtigt, at humanvidenskaber og humanvidenskabelige teorier ofte direkte eller indirekte også udtaler sig om videnskabelig aktivitet; og det er i hvert fald rigtigt, at man må forlange af enhver humanvidenskabelig teori, at den ikke er i *modstrid* med den kendsgerning, at menneskene kan lave humanvidenskabelige teorier, f.eks. den pågældende teori selv. I det hele taget må en teori jo helst ikke være i modstrid med kendsgerninger, hverken af den ene eller den anden art. Heldigvis er det også et krav, som kan indfries hist og her, uden at det indebærer et – uopfyldeligt – krav om teoriernes kompletthed.

Heri adskiller humanvidenskaberne sig imidlertid ikke principielt fra naturvidenskaberne. En *naturvidenskabelig* teori må lige så lidt som en humanvidenskabelig teori benægte, at menneskene kan lave den pågældende teori, f.eks. ved at påstå, at al bevægelse i virkeligheden er umulig, at tiden er en illusion, eller at et komplekst fysisk system som den menneskelige

hjerne er en umulighed. Det er rigtigt, at en naturvidenskabelig teori ikke specielt forsøger at give en komplet beskrivelse af teorien selv eller den videnskabelige aktivitet som naturfænomen. Men en humanvidenskabelig teori forsøger normalt lige så lidt at give en komplet beskrivelse af sig selv som et humant fænomen. At forlange det ville som sagt være at stille et komplethedskrav, som ikke er foreneligt med en almen teoridannelse.

Benny Karpatschof forsøger som led i sin argumentation at påvise, at menneskelig virksomhed ikke er en del af naturvidenskabens genstandsfelt. Mennesket og dets virksomhed er historisk og foranderligt, hvorimod naturens love er uforanderlige og »immanente«. Nu er naturen imidlertid andet end *naturlove*. Naturvidenskabens er ganske vist interesseret i at finde naturlove. Men for at finde dem, må den studere et genstandsfelt, som er foranderligt og mangfoldigt, og som inkluderer menneskelig virksomhed. Hvis ikke mennesket selv var en del af naturen, der vekselvirkede med resten af naturen, hvis ikke lysstrålerne blev brudt i vort øje, hvis ikke vor vilje omsatte sig i fysisk bevægelse, ja så var vor mulighed for at erkende naturen forsvundet. Svarende hertil må naturvidenskabsmanden, f.eks. i mikrofysikken, tage højde for, at enhver konkret naturerkendelse eller måling selv er en virkende del af fysikkens genstandsfelt. Endelig er naturvidenskabens resultater ikke kun fundet af evige og uforanderlige naturlove, men også en viden om naturens historie, f.eks. om universets og livets opståen og udvikling.

I slutningen af sit indlæg henviser Karpatschof til refleksivitet i lingvistik og *matematik*. Matematikken henregnes hverken til natur- eller humanvidenskaberne, men bestemmes som en formalvidenskab, samtidig med at det ikke er afklaret, om matematikken er en formalvidenskab, hvor det »ikke (er) overensstemmelse med noget genstandsområde, der definerer sandheden af et matematisk system, men alene systemets egen logiske konsistens«, eller om matematikken hører til formalvidenskaber, der er »abstrakte modeller af reale erfaringer, og som sådan underkastet empirisk erkendelse«. I alle tilfælde henviser Karpatschof dog til, at der som påvist af Gödel kan etableres en refleksiv afbildning af matematisk påstande i talteorien, og at talteorien dermed kan bevises at være *ikke-komplet*. Dette er imidlertid en egenskab ved talteorien, som siden er blevet bevist uden benyttelse af Gödel's »refleksivitet«, nemlig i teorien for rekursive mængder (se f.eks. Arbib 1964). Her deler matematikken skæbne med alle egentligt naturvidenskabelige teorier, der heller ikke kan være komplette, og hvor refleksivitetsargumenter også har været benyttet, f.eks. i tilbagevisningen af Laplace's forestilling om den newtonske mekaniks komplethed. Men igen en tilbagevisning, som også kan gennemføres på andre måder. Refleksiviteten er heller ikke her noget i sig selv, men kan i visse tilfælde bevisteknisk benyttes på lige fod med andre metoder til aflivning af reduktionistiske eller »komplette« teoridannelser.

Nu er det klart, at de, der påstår, at den epistemologiske refleksivitet er

central og særegen for erkendelsessituationen i humanvidenskaberne, ikke fremsætter denne påstand uden grund. Det har i lang tid været et påtrængende spørgsmål, hvad der var det særegne ved humanvidenskaberne, og som adskilte dem fra naturvidenskaberne. Over for den stærke og dominerende naturvidenskab har humanvidenskaberne haft et legitimt behov for at afgrænse sig, hvad angår definitionen af det videnskabelige genstandsområde og hvad angår de basale forskningsmetoder. En måde at gøre dette på har bestået i at forstå naturen og det menneskelige som adskilte væsener eller »essenser«, hvor naturen var evig og uforanderlig, hvorimod det menneskelige eller humane var historisk og foranderligt. Videnskabsmanden og hans forskningsaktivitet, som jo er historiske og foranderlige fænomener, måtte følgelig alene tilhøre den humane essens, hvorfor den epistemologiske refleksivitet alene optrådte ved studiet af denne essens, altså i humanvidenskaberne. Slagordsagtigt udtrykt skulle det menneskelige subjekt i humanvidenskaberne være »deltager«, men i naturvidenskaberne blot »tilskuer«. Det er denne kobling af refleksivitetens principielle betydning og en bestemt *dualistisk* væsens- eller essenstænkning, som demonstreres i Karpatschof's indlæg, hvor betragtninger over refleksivitet tages til indtægt for dualismen.

Det må indrømmes, at *dualismen* rummer et principielt svar på spørgsmålet om humanvidenskabernes særlige status, og at den kan have visse tillokkende kvaliteter. Når dualismen alligevel må afvises, skyldes det bl.a., at den på forhånd udelukker en forståelse af det menneskelige som et produkt af naturens udvikling. Dualismen gør fremkomsten og udviklingen af det menneskelige i artshistorien og i den individuelle historie til spørgsmål, der metodisk falder imellem de to stole, videnskaben må sætte sig på.

Det eneste acceptable alternativ er en *materialistisk monisme*, der ikke metodisk udelukker disse spørgsmål fra videnskaben. Den tilsyneladende svaghed ved en sådan monisme er, at den til dato ikke har et færdigt svar på spørgsmålet om det menneskeliges udvikling og næppe heller endnu har givet et fuldt tilfredsstillende svar på spørgsmålet om humanvidenskabernes afgrænsning. Dette er dog ikke en principiel svaghed ved den materialistiske monisme som sådan, men derimod et udtryk for videnskabernes og specielt psykologiens nuværende udviklingsstade.

REFERENCER

- ARBIB, M. A. (1964): *Brains, machines and mathematics*. N. Y.: McGraw-Hill.
KARPATSCHOFF, B. (1982): Refleksivitet som antropologisk karakteristikum. *Psyke & Logos*, nr. 2.
NORDENBO, S. E. (1981): »The nature of educational theory«. *Danish Yearbook of Philosophy*, Vol. 18, 67-79.

